

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО НОРМОКОНТРОЛЮ

ON THE QUESTION OF THE ESSENCE OF CONSTITUTIONAL NORMATIVE CONTROL

Івановська А.М., д.ю.н., доцент,
професор кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Статтю присвячено дослідженню поняття та змісту конституційного нормоконтролю як правової категорії, характеристик його видів та визначенню ролі конституційного нормоконтролю в забезпеченні конституційної законності в державі.

З урахуванням наукових поглядів на зміст поняття «нормоконтроль», його об'єкт і предмет визначено, що метою будь-якого нормоконтролю є забезпечення належної реалізації принципів конституційності й законності, побудова та функціонування впорядкованої правової системи, вдосконалення та збільшення ефективності правового поля.

На основі аналізу існуючих у конституційно-правовій доктрині підходів щодо досліджуваної правової категорії зроблено висновок, що конституційний нормоконтроль – це врегульована основним законом та законодавством держави діяльність спеціально уповноважених органів державної влади з перевірки на відповідність нормам конституції, її духу та принципу конституційної законності правових актів, які мають нормативний зміст, що здійснюється з метою забезпечення верховенства основного закону та забезпечення встановлення правової державності. Наголошується, що конституційний нормоконтроль є основною формою реалізації конституційного контролю.

Характеризуючи види конституційного нормоконтролю та зміст цієї діяльності, автор доходить висновку, що підставами для визнання правових актів неконституційними можуть бути: сам зміст норми; перевищення відповідним органом публічної влади конституційних повноважень під час прийняття такого акта; порушення визначеного конституцією порядку прийняття відповідного правового акта чи порядку набуття чинності відповідним актом. За змістом нормативно-правовий акт не повинен суперечити буквальному змісту відповідних норм конституції, повинен відповідати конституційним принципам, меті, критеріям та обсягу правового регулювання.

Ключові слова: нормоконтроль, конституційний контроль, нормативно-правовий акт, закон, підзаконний нормативно-правовий акт, конституційність нормативно-правових актів, конституційний нормоконтроль, органи конституційного контролю, органи публічної влади.

The article is devoted to the study of the concept and content of constitutional normative control as a legal category, the characteristics of its types and the definition of the role of constitutional normative control in ensuring constitutional legality in the state.

Taking into account scientific views on the meaning of the concept of "normative control", its object and subject, it is determined that the purpose of any normative control is to ensure proper implementation of the principles of constitutionality and legality, construction and operation of an orderly legal system, improvement and increase of efficiency of the legal field.

Based on the analysis of existing approaches in the constitutional and legal doctrine on the studied legal category, it is concluded that constitutional normative control is regulated by the basic law and state legislation of specially authorized public authorities activity to verify compliance with the constitution, its spirit and the principle of constitutional legality of legal acts that have a normative content, carried out in order to ensure the rule of main law and ensure the establishment of legal statehood. It is emphasized that constitutional normative control is the main form of realization of constitutional control.

Characterizing the types of constitutional normative control and the content of this activity, the author concludes that the grounds for declaring legal acts as unconstitutional may be the content of the norm itself; exceeding the constitutional authority by the relevant public authority during the adoption of such an act; violation of the procedure determined by the constitution for the adoption of the relevant legal act or the procedure for entry into force of the relevant act. The content of the normative legal act must not contradict the literal content of the relevant norms of the constitution, must comply with the constitutional principles, purpose, criteria and scope of legal regulation.

Key words: normative control, constitutional control, normative legal act, law, bylaw normative legal act, constitutionality of normative legal acts, constitutional normative control, constitutional control bodies, public authorities.

Головна вимога конституціоналізму полягає в дотриманні суворої ієрархії норм і в конституційному контролі всіх галузей права. Сьогодні конституційний контроль став частиною правових систем багатьох країн, у тому числі держав пострадянського простору. За прикладом західних зразків країни так званої молоді демократії створили органи конституційного контролю, наділивши їх повноваженнями із захисту конституції, виходячи із принципів її прямої дії та верховенства. Однак, як свідчить практика правозастосовчої діяльності, в нашій державі існує значна кількість нормативно-правових актів, які суперечать Основному Закону. Конституційний Суд України функціонує двадцять п'ять років і за цей період він встиг прийняти значну кількість рішень, які сприяли зміцненню єдності правового простору України, конституційної законності, захисту прав та свобод громадян, причому переважна більшість його рішень приймалась за результатами перевірки конституційності нормативно-правових актів. Конституційний контроль залишається останнім і найбільш дієвим механізмом вилучення неконституційних норм з правового простору. Однак теоретичні основи конституційного нормоконтролю у правовій доктрині розроблені ще недостатньо.

Цей конституційно-правовий інститут неодноразово був предметом наукових досліджень. Насамперед слід звернути увагу на дослідження в цьому напрямі відомих

учених-конституціоналістів ХХ століття, таких як Г. Арутюнян, С. Авакьян, М. Вітрук, Б. Ебзєєв, О. Кутафін, В. Лазарєв, Ж. Овсєпян, Ю. Тихомиров, А. Шайо, Л. Юзьков, котрі заклали концептуальні підвалини цього інституту, що згодом були втілені у відповідних нормативних актах. Особлива увага питанню конституційного нормоконтролю у вітчизняній правовій доктрині почала приділятися після втілення цього інституту у вітчизняну державно-правову практику у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Конституційний Суд України» 1996 року. Зокрема, сутність і проблеми реалізації цього повноваження досліджувались такими вченими, як Ю. Барабаш, В. Бринцев, П. Євграфов, О. Євсєєв, М. Козюбра, В. Колісник, Н. Мяловицька, М. Оніщук, Х. Приходько, О. Пушняк, М. Савенко, В. Скомороха, І. Сліденко, П. Стецюк, М. Тесленко, В. Тихий, Ю. Тодика, О. Уваров, Г. Христова, В. Шаповал, С. Шевчук, В. Федоренко. Науковцями висувуються пропозиції щодо вдосконалення законодавства, які могли би сприяти посиленню ефективності функціонування конституційного нормоконтролю, що стосуються, зокрема, розширення кола суб'єктів, яким варто надати право на звернення до Конституційного Суду, законодавчої регламентації виконання його актів і відповідальності за їх невиконання та ін. Однак першочергове значення мають саме теоретичні проблеми конституційного нормоконтролю.

Враховуючи викладене, метою статті є розкриття поняття та змісту конституційного нормоконтролю як правової категорії, характеристика його видів та визначення ролі конституційного нормоконтролю в забезпеченні конституційної законності в державі.

Контроль за дотриманням Основного закону шляхом перевірки нормативно-правових актів на предмет відповідності їх конституції є основним призначенням конституційного контролю. Саме це повноваження і є сутнісною характеристикою діяльності органів конституційного контролю. Мета такої діяльності полягає в тому, щоб з'ясувати, чи не проігноровано законодавцем та іншими органами закріплені в конституції принципи, проголошені права і свободи громадян, а виявивши такі факти, здійснити відповідні заходи щодо їх усунення. Здійснення названих повноважень сприяє попередженню зловживання владою, врегулюванню конфліктів між виконавчою та законодавчою владою, які, на жаль, останнім часом усе частіше виникають під час здійснення нормотворчих функцій [1, с. 85].

На думку В. Нестора, сутність контролю за відповідністю нормативно-правових актів конституції не слід зводити до вирішення питання про їх суперечність конституції. Вчений вважає, що термін «відповідність нормативно-правового акта конституції» означає те, що такий акт повинен прийматися: а) на підставі та в порядку, визначеному конституцією; б) на реалізацію та конкретизацію її положень; в) узгоджуватися з її змістом та конституційними цінностями. Саме з цих засад можна вважати як правомірне визнання конституційними нормативно-правових актів, які хоча в деяких аспектах і суперечать конституції, однак вони відповідають її меті, цінностям та основоположним принципам. Тим самим забезпечується єдність правотворчої політики в державі [2, с. 60].

Поняття нормоконтролю в юридичній літературі є відносно новим – воно було запозичене з термінології точних наук. Термін «нормоконтроль» запозичений з англійської мови. Буквальний переклад англійських слів «norm» і «control» означає «контроль за нормою». Запозичення англійських слів призвело до більш зручного оперування цим поняттям в юридичній науці завдяки стислості його викладу.

На рівні теорії права єдиної думки про поняття нормоконтролю немає. Виходячи з морфологічного значення, Р. Зайцев визначає нормоконтроль як контроль за відповідністю менших за юридичною силою правових актів вищим, тобто контроль як за конституційністю, так і за законністю правових актів. На його думку, повноваження в цій процедурі як судових органів, так і інших уповноважених суб'єктів включають передусім можливість позбавлення об'єкта контролю юридичної сили, можливість призупинення його дії, визнання недійсним [3, с. 17].

Є. Замотаєва звужує загальне поняття нормоконтролю до судового його виду, роз'яснюючи, що нормоконтроль є судовим контролем за правовим змістом законів та інших нормативно-правових актів. Тобто нормоконтроль розглядається як система правовідносин у сфері судового розгляду справ про оскарження нормативно-правових актів або у сфері перевірки відповідності правових норм, які підлягають застосуванню, або застосованих (застосовуваних) з положеннями більшої юридичної сили під час розгляду судом будь-якої справи [4, с. 11–12]. Схожу позицію висловлює П. Мещеряков, який теж розглядає нормоконтроль лише в аспекті діяльності органів судової влади у вузькому розумінні слова (інші його назви – абстрактний, прямий, цільовий) як перевірку норм, здійснювану судом, до компетенції якого не віднесено застосування перевірки закону для вирішення конкретної справи, та в широкому розумінні (інші назви – конкретний, непрямий, інцидентний) покладається на всі суди під час застосування закону для вирішення конкретної справи, який заснований на конституційній пов'язаності судів конституцією і законом, що підлягає застосуванню [5].

Найбільш повне поняття нормоконтролю дає Н. Ярошенко, визначаючи його як «діяльність уповноважених органів державної влади (посадових осіб) щодо встановлення, підтримання, зміцнення і відновлення законності і конституційності, які виражаються в перевірці відповідності акта нормативному акту більшої юридичної сили або в перевірці спеціальних дій правового характеру, а за необхідності – у припиненні порушень законодавства та притягненні винних до конституційно-правової відповідальності. Здійснення контролю тільки за нормами права (у вузькому сенсі) і здійснення контролю за нормативними і ненормативними правовими актами та спеціальними діями правового характеру (в широкому сенсі)» [6, с. 21]. На переконання Н. Ярошенко, метою нормоконтролю є припинення та усунення порушень чинного законодавства в правових актах і спеціальних діях правового характеру, підвищення якості нормотворчої діяльності. Хоча, на нашу думку, таке твердження є не зовсім правильним щодо визначення як мети нормоконтролю припинення та усунення порушень чинного законодавства в спеціальних діях правового характеру. Це пояснюється тією обставиною, що дії правового характеру зазвичай пов'язуються з прийняттям індивідуальних правових актів, яким не притаманна така ознака, як нормативність. А нормативність якраз і є характерною рисою нормоконтрольної діяльності. Індивідуальні правові акти підлягають окремому виду контролю з притаманними йому прийомами і способами, який відмінний від нормоконтролю [6, с. 22].

Тому ми більш схильні погодитись із ширшим розумінням мети нормоконтролю, яка, на думку А. Соколовської, полягає в забезпеченні належної реалізації принципів конституційності й законності, в побудові та функціонуванні впорядкованої правової системи та збільшенні ефективності правового поля, встановленні правової державності високого рівня. Основними завданнями нормоконтролю, на думку вченої, як на стадії проектування, так і після вступу в законну силу правових актів, що мають нормативний зміст, є визначення відповідності актів установленним вимогам, усунення виявлених правових деформацій; профілактика і недопущення повторної появи таких порушень [7, с. 165].

Що стосується суб'єктів нормоконтрольної діяльності, то слід зазначити, що вони є досить різноманітними і за умов широкого підходу до них належать органи і посадові особи всіх гілок і рівнів влади, окремі громадяни і населення в цілому, інститути громадянського суспільства. Виділяється, що в рамках нормоконтрольної діяльності слід виділити першорядних суб'єктів, до яких слід віднести органи і посадові особи усіх гілок і рівнів влади. Однак необхідно підкреслити, що для більшості суб'єктів нормоконтролю така діяльність не є основною, вона може мати безпосередньо пов'язаний з основною діяльністю (бути одним з її складових елементів) або допоміжний характер. Основним видом діяльності нормоконтролю є лише для спеціалізованих органів конституційного контролю.

Що стосується об'єктів нормоконтролю, то у Словнику української мови слово «об'єкт» трактується як явище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність, увага і т. ін. [8, с. 495]. Виходячи з такого визначення, Н. Ярошенко об'єкт нормоконтролю розглядає в широкому сенсі як конституційні правовідносини у зв'язку зі здійсненням діяльності уповноваженими органами державної влади, органами державної влади і органами місцевого самоврядування. У вузькому сенсі об'єкт нормоконтролю, на думку вченої, – це правовий акт або дії (бездіяльність), перевірка яких належить до компетенції того чи іншого суб'єкта нормоконтролю [6, с. 21].

Однак ми вважаємо, що слід розрізняти поняття «об'єкт нормоконтролю» і «предмет нормоконтролю». Основним об'єктом нормоконтрольної діяльності є правовідносини публічно-правового характеру, пов'язані

з нормотворчою діяльністю. Тобто предметом конституційного нормоконтролю є сукупність нормативних актів, які перевіряються органом конституційного контролю на їх відповідність конституції, а об'єктом – конституційно-матеріальні правовідносини, які виникають із приводу правової охорони конституції у зв'язку з її порушенням у процесі правотворчої діяльності органів публічної влади змiсту та порядку застосування конституційних норм. Власне предмет є основним елементом системи нормоконтролю, який уособлює всю сукупність інших елементів цього виду діяльності. Окреслення кола предметів нормоконтролю здійснюється, враховуючи концептуальний підхід до нормоконтролю, в основі якого лежить поняття нормативності. Якщо відсутнє законодавче закріплення нормоконтролю і легальна дефініція нормативно-правового акта, то важко говорити про можливість досягнення високої якості нормотворчої діяльності на всіх її рівнях, а також про широке поширення нормоконтролю, його правове оформлення як комплексного інституту.

До предметів нормоконтролю належать закони, підзаконні акти, в тому числі й відомчі нормативні акти, акти органів місцевого самоврядування, правові акти уряду, акти президента. Предмети конституційного нормоконтролю підлягають розгляду в органах конституційного контролю, а предмети звичайного нормоконтролю – в інших органах.

В юридичній науці поняття «відповідність нормативно-правового акта конституції» часто позначається терміном «конституційний нормоконтроль», який є «вищою формою, основним призначенням інституту конституційного контролю. Він має свої об'єкти, особливий суб'єктний склад, принципи, способи і правові засоби здійснення, юридичні наслідки, що дозволяють її відмежовувати від діяльності судів у сфері реалізації нормоконтролю» [9, с. 45–46]. Н. Харитоновна розуміє конституційний нормоконтроль як різновид конституційного контролю, завданням функції органу конституційного контролю, метою реалізації якого є забезпечення верховенства Конституції в правовій системі країни [10, с. 44]. Цю думку підтримує С. Несмеянова [11, с. 7]. Змістову характеристику конституційного контролю досить вдало здійснив М. Бондар під час дослідження інституту правової визначеності як принципу конституційного нормоконтролю. Зокрема, автор зазначає, що в концентрованому вигляді універсальна природа вимог правової визначеності проявляється в рамках конституційного нормоконтролю як перевірки, яка включає оцінку нормативного змісту акта і правореалізаційні аспекти. Таким чином, забезпечується однаковість правозастосовчої, особливо судової, практики як невід'ємної частини правової визначеності [12, с. 4, 10]. Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що конституційний нормоконтроль – це форма реалізації конституційного контролю, предметом якої є лише нормативні правові акти, на чому ми вже наголошували вище.

Якщо йдеться про американську модель конституційного нормоконтролю, то можна говорити про конституційний судовий нормоконтроль. У його основі лежить термін *judicial review* (з англ. – судовий перегляд або судовий розгляд), що означає повноваження судів розглядати справи про законність рішень, прийнятих органами інших гілок влади або муніципалітетами. Вперше цей термін з'явився в рішенні Верховного Суду США, розглянутому в 1803 р. у справі *Marbury v. Madison*. Власне, значення цього прецеденту в тому, що Верховний суд, юридично обмеживши частину своїх повноважень, визнав за собою право приймати рішення про законність актів законодавчої і виконавчої влади. Судовий нормоконтроль необхідний як основний засіб стримування законодавця від прийняття неправових нормативів, що порушують баланс державної влади, а також органів виконавчої влади від прийняття правових установлень поза межами повноважень [13, с. 112].

Варто погодитися з тим, що розгляд жодної іншої категорії справ не здатен підтвердити репутацію судової діяльності як різновиду державно-владної діяльності та її особливу роль у системі стримувань і противаг [14, с. 156].

Таким чином, конституційний нормоконтроль є основною формою реалізації конституційного контролю і представляє врегульовану основним законом та законодавством держави діяльність спеціально уповноважених органів державної влади з перевірки на відповідність нормам конституції, її духу та принципу конституційної законності правових актів, які мають нормативний зміст, що здійснюється з метою забезпечення верховенства основного закону та забезпечення встановлення правової державності [15, с. 8, 19].

Існує багато різних оригінальних підстав класифікації конституційного нормоконтролю, однак розмежування абстрактного і конкретного конституційного нормоконтролю є традиційним. Окрім того, доцільно звернути увагу на поділ конституційного нормоконтролю на попередній та наступний.

Абстрактний конституційний нормоконтроль за своєю суттю зводиться до перевірки конституційності нормативного правового акта у зв'язку з обґрунтованим припущенням про суперечність такого акта конституції, тобто поза зв'язком із конкретною справою, в якій цей акт застосований або підлягає застосуванню. Він більш характерний для країн, в яких діє європейська модель конституційного контролю. Що стосується конкретного нормоконтролю, то він виникає з казуального (конкретного) юрисдикційного спору, конфлікту, в рамках якого має місце порушення суб'єктивних конституційних прав особи застосуванням до нього норми закону. Такий вид нормоконтролю більш характерний для країн з американською та змішаною моделлю конституційного контролю.

Попередній конституційний контроль здійснюється щодо нормативно-правових актів, які знаходяться на стадії їх розробки та прийняття, до набуття ними юридичної сили. Наступний конституційний контроль може мати місце вже після набуття відповідним нормативно-правовим актом законної сили, наприклад, стосовно закону – після промульгації його главою держави.

Варто зазначити, що в більшості країн конституційний нормоконтроль законів має наступний характер. Однак у деяких країнах, зокрема європейських, визначення конституційності законів може мати і попередній характер. Так, законодавство Польщі передбачає попередній конституційний нормоконтроль законів до їх підписання Президентом Республіки, на прохання останнього (ч. 3 ст. 122 Конституції). Такий попередній конституційний нормоконтроль у Польщі має виключний характер. Він був введений ще у 1989 році, а чинна Конституція перейняла цю модель, однак з певними модифікаціями [16, с. 105]. Відповідно до п. 2 ч. 1 статті 72 Конституції Республіки Казахстан Конституційна Рада розглядає до підписання Президентом прийняті Парламентом закони на їх відповідність Конституції Республіки [17].

Слід зазначити, що попередній нормоконтроль законів до підписання главою держави має досить позитивні риси. По-перше, за допомогою такого нормоконтролю попереджається порушення принципу конституційної законності, оскільки визначається конституційність законів, які ще не набули чинності. По-друге, попередній конституційний нормоконтроль законів є способом вирішення спірних ситуацій між суб'єктами законодавчого процесу, оскільки таким чином глава держави певною мірою убезпечується від підписання тих законів, котрі суперечать конституції.

Конституційному контролю підлягають і підзаконні правові акти. Так, у Словенії в рамках наступного конституційного контролю Конституційний Суд, окрім перевірки конституційності законів, відповідності законів та інших актів ратифікованим міжнародним договорам і загально-

визнаним принципам міжнародного права, також вирішує питання відповідності підзаконних актів Конституції й законам, відповідності актів місцевих громад Конституції й законам, відповідності загальних актів, виданих під час здійснення публічної влади, Конституції, законам і підзаконним актам [18, с. 49]. Що стосується конституційного нормоконтролю підзаконних нормативно-правових актів в Україні, то предметом конституційного нормоконтролю є акти Глави держави та Уряду.

Хоча в окремих зарубіжних країнах спеціалізованим органам конституційного контролю підвідомчі питання конституційності індивідуальних актів. Так, наприклад, у порядку абстрактного контролю перевіряються на відповідність Конституції, наприклад в Азербайджанській Республіці, розпорядження Президента і Кабінету Міністрів, рішення Верховного Суду (ст. 130 Конституції Азербайджанської Республіки) [19]. Відповідно до ч. 1 ст. 68 Закону Республіки Вірменія «Про Конституційний Суд» у справах, передбачених п. 1 ст. 100 Конституції Республіки Вірменія (перевірка конституційності актів Національних Зборів, Президента і Уряду Вірменії), може оскаржуватися конституційність зазначених у цьому пункті нормативних актів і правових актів, що мають індивідуальний характер [20].

Підставами для визнання правових актів неконституційними зазвичай є невідповідність конституції відповідної держави, тобто сам зміст норми; порушення встановленої конституцією процедури прийняття відповідного правового акта, прийняття чи набуття ним чинності; перевищення конституційних повноважень під час його прийняття. Так, О. Селіванов, досліджуючи питання визначення конституційності правових актів Конституційним Судом України, наголошує, що в процесі нормоконтролю необхідно

з'ясувати такі аспекти: 1) чи присутнє порушення частини другої статті 19 Конституції України, яка передбачає, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти тільки на підставі, у межах повноважень та в спосіб, які передбачені в Конституції та законах України; 2) наскільки виходить за межі конституційного статусу компетенція певного виду органів державної влади, і чи присутні в ній ознаки компетенції протилежної влади; 3) чи притаманні конкретному виду органів державної влади юрисдикційна компетенція і повноваження управлінської діяльності, зокрема єдиному законодавчому органу, Уряду та Президенту України у сфері владно-розпорядчої діяльності [21, с. 87]?

Таким чином, конституційний нормоконтроль є основною формою реалізації конституційного контролю. Підставами для визнання правових актів неконституційними може бути сам зміст норми, тобто його невідповідність основному закону відповідної держави; перевищення відповідним органом публічної влади конституційних повноважень під час прийняття такого акта; порушення визначеного конституцією порядку прийняття відповідного правового акта чи порядку набуття чинності відповідним актом. За змістом закон чи інший правовий акт повинен відповідати букві та духу конституції держави, тобто не суперечити буквальному змісту відповідних конституційних норм, відповідати конституційним принципам і меті правового регулювання, критеріям та обсягу такого регулювання (предмет, час, коло осіб). Ураховуючи властивість конституційного нормоконтролю як основного виду діяльності для органів конституційного контролю, їхня компетенція в цій сфері детально регламентується в конституціях і законодавстві всіх демократичних країн, в яких функціонує інститут конституційного контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чубар Л. Захист прав і свобод людини і громадянина у конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 85–89.
2. Нестор В.Р. Конституційне правосуддя в Україні та Литовській Республіці (порівняльно-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 199 с.
3. Зайцев Р.В. Види судового нормоконтроля. *Російський судья*. 2003. № 4. С. 4–17.
4. Замотаева Е.К. Судебный нормоконтроль как способ разрешения конституционно-правовых споров в РФ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 ; МГУ имени М.В. Ломоносова. Москва, 2005. 25 с.
5. Мещеряков П.Н. К вопросу о понятии и признаках судебного нормоконтроля в России. *Молодежь и наука* : сб. материалов Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых : в 11 ч. / сост. О.А. Половинкина ; НОЦ МУ ФГОУ ВПО «СФУ». Красноярск, 2010. Ч. 9. С. 82–88.
6. Ярошенко Н.И. Нормоконтроль : конституционно-правовые основы и роль в механизме реализации конституционно-правовой ответственности : дис. ... канд. юрид. наук ; Сибирский университет потребительской кооперации. Челябинск, 2006. 240 с.
7. Соколова А.И. Понятие и правовая природа института нормоконтроля. *Вестник ОГУ*. 2013. № 3 (152). С. 162–168.
8. Словник української мови : в 11 т. ; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потребні ; редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. Думка, 1970–1980. Т. 5: Н–О ; ред. тому : В.О. Винник, Л.А. Юрчук. 1974. 840 с.
9. Овсепян Ж.И. Правовая защита конституций. Судебный конституционный контроль в зарубежных странах. Ростов-на-Дону : Литера-Д, 1992. 320 с.
10. Харитоновна Н.Н. Функции органов конституционного контроля. *Конституционное и муниципальное право*. 2003. № 5. С. 43–48.
11. Несмеянова С.Э. Проблемы становления и развития органов конституционного контроля в субъектах Российской Федерации : монография. Челябинск : ЮУрГУ, 2003. 201 с.
12. Бондарь Н.С. Правовая определенность – универсальный принцип конституционного нормоконтроля (практика Конституционного Суда РФ). *Конституционное и муниципальное право*. 2011. № 10. С. 4–10.
13. Никитин С.В. Судебный контроль за нормативными правовыми актами в гражданском и арбитражном процессе : монография. : Волтерс Клувер, 2010. 304 с.
14. Терехова Л.А. Проблемы реализации права на судебную защиту по делам об оспаривании нормативных правовых актов. *Закон*. 2008. № 7. С. 151–156.
15. Ивановська А.М. Конституційний контроль в системі державного контролю: теоретико-правові та праксеологічні засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.02, 12.00.07 ; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2021. 42 с.
16. Гарлицкий Л. Реформа конституционного судопроизводства в Польше. *Конституционное право : восточноевропейское обозрение*. Москва : МОНФ, 1999. № 3. С. 103–113.
17. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. *Офіційний сайт Конституційної Ради Республіки Казахстан*. URL: <http://ksrk.gov.kz/kk/article/kazakhstan-respublikasynyn-konstituciyasy>
18. Мильчакова О.В. Роль конституционного суда Словении в поддержании правового порядка в государстве. *Lex Russica*. Москва : Изд-во МГЮА, 2013. № 1. С. 47–55.
19. Конституция Азербайджанской Республики. *Офіційний сайт Конституційного Суду Азербайджанської Республіки*. URL: <http://www.constcourt.gov.az/legislation/37>
20. Конституционный Закон Республики Армения «О Конституционном Суде» от 17.01. 2018 г. *Офіційний сайт Конституційного Суду Республіки Вірменії*. URL: http://www.concourt.am/russian/law_cc/index.htm
21. Селіванов О.А. Конституційний судовий контроль за актами органів державної влади країни : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2017. 174 с.